

Лана О. В., кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки та інформаційних технологій в освіті НУБіП України (м. Київ)

РОЛЬ ЗАОХОЧЕННЯ І ПОКАРАННЯ У ВИХОВНІЙ РОБОТІ З УЧНЯМИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

В сучасному суспільстві серед педагогів і батьків існують різноманітні погляди на використання заохочень і покарань у виховній роботі з учнями підліткового віку. Актуальною є виховання дисциплінованості, побудованій на високій свідомості та відповідальності підлітка. Заохочення і покарання – це сукупність засобів регулювання відносин, що складають зміст педагогічної ситуації. Головною ознакою, за якою класифікують види і форми заохочення-покарання, є способи стимулювання і гальмування діяльності підлітків та внесення змін у їхні відносини. Використання заохочень і покарань як засобів педагогічної корекції повинно відповідати певній ситуації.

Ключові слова: заохочення, покарання, підлітки, виховання дітей, виховна робота, методи заохочення, методи покарання.

В современном обществе среди педагогов и родителей существуют различные взгляды на использование поощрений и наказаний в воспитательной работе с учащимися подросткового возраста. Актуальной является воспитание дисциплинированности, построенной на высокой сознательности и ответственности подростка. Поощрения и наказания - это совокупность средств регулирования отношений, составляющих содержание педагогической ситуации. Главным признаком, по которому классифицируют виды и формы поощрения-наказания, способы стимулирования и торможения деятельности подростков и внесения изменений в их отношения. Использование поощрений и наказаний как средств педагогической коррекции должно соответствовать определенной ситуации.

Ключевые слова: поощрение, наказание, подростки, воспитание детей, воспитательная работа, методы поощрения, методы наказания.

Постановка проблеми та її актуальність. Серед сучасного українського педагогічного загалу та батьків існують різноманітні погляди на використання заохочення і покарання у вихованні дітей. Одні притримуються традиційного погляду, який відображається в українській народній мудрості «дитину різкою не зіпсуєш», інші радять тільки заохочувати, а карати гуманним чином або зовсім не застосовувати цей метод. Частина дорослого загалу вважає найоптимальнішим варіант виховання дитини взагалі без будь-яких заохочень чи покарань.

Незважаючи на розбіжність у вищезгаданому питанні, педагоги і батьки одноголосно погоджуються з думкою про те, що запорукою успішного формування особистості підлітка є дисциплінованість. Як правило, дисциплінованої, відповідальної поведінки дитини дорослі досягають за допомогою заохочень і покарань. Підлітковий вік викликає найбільше дискусійних питань з проблем соціалізації дитини, адже пов'язаний з перебудовою фізіологічної і психологічної сторони особистості, за умов чого дисциплінованість поведінки досягається нелегкими шляхами. При цьому важливо враховувати, що

справжня дисциплінованість побудована не на страху, який робить підлітка невпевненим і породжує нечесність. Актуальною є виховання дисциплінованості, побудованій на високій свідомості та відповідальності підлітка [2], [6].

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Проблемою використання методів заохочення і покарання займалися К. Ушинський, Л. Толстой, В. Сухомлинський, А. Макаренко та ін. На сучасному етапі вказаною проблемою займаються Л.Гордін, Н.Щуркова, В.Питюков. Відмітимо, що в роботах зазначено велику різноманітність підходів: розширеного тлумачення заохочень і покарань, спроб видати їх за універсальні виховні засоби виховання до майже повного заперечення педагогічного значення вказаних методів.

Для вивчення чутливості до заохочення і покарання використовують опитувальник «Чутливість до покарання і чутливість до заохочення у дітей (SPSR scales)», який складається з 33 питань та утворює дві шкали: чутливості дітей до покарання і чутливості дітей до заохочення [4].

Російська дослідниця В. Кузнецова, яка застосувала дану методику на вибірці більше

1400 учнів, зазначає, що діти, які є чутливішими до покарань, можуть характеризуватися підвищеною тривожністю, депресивністю, різноманітними страхами, а діти, які мають більшу чутливість до заохочення, можуть проявляти реакції, що спрямовані назовні: деліквентну та агресивну поведінку. Також В. Кузнецова зазначає, що молодші підлітки є більш чутливими до покарань. Щодо гендерного розподілу вчена зазначає більшу чутливість хлопчиків-підлітків до покарань, а дівчаток підліткового віку – до заохочень [4].

Вищезгадана дослідниця доводить, що застосування дорослими підкріплення поведінки дітей певним співвідношенням покарань і заохочень має зв'язок з подальшими поведінковими та емоційними проблемами підлітків: чутливість до заохочення виявилась фактором ризику проблем з поведінкою та гіперактивністю, а чутливість до покарання є фактором ризику емоційних проблем та взаємовідносин із ровесниками.

Російські вчені Н. Вязова та А. Єлісеєва провели дослідження з метою виявлення найбільш поширених видів покарання і заохочення з точки зору самих учнів. Дослідницями була запропонована авторська анкетування, яким були передбачені варіанти відповідей учнів для відображення індивідуальної думки кожної дитини [1].

Мета статті. Проаналізувати значення методів покарання і заохочення у виховному процесі з учнями підліткового віку, дослідити практичне використання методів заохочення-покарання щодо учнів підліткового віку загальноосвітніх шкіл Чернігівщини.

Виклад основного матеріалу. Заохочення і покарання – це сукупність засобів регулювання відносин, що складають зміст педагогічної ситуації, у якій ці відносини повинні бути швидко і якісно змінені. Головною ознакою, за якою класифікують види і форми заохочення-покарання, є способи стимулювання і гальмування діяльності підлітків та внесення змін у їхні відносини. За цією ознакою виділяються такі види заохочення і покарання:

- заохочення і покарання, пов'язані зі зміною у правах дітей;

- заохочення і покарання, пов'язані зі змінами в їхніх обов'язках;

- заохочення і покарання, пов'язані з моральними санкціями.

Відмітимо велику розмаїтість всередині кожної з цих груп заохочень-покарань, однак в групах можна визначити такі основні форми:

а) заохочення і покарання, здійснювані по логіці «природних наслідків»;

б) традиційні заохочення і покарання;

в) заохочення і покарання у формі експромту [5, с.151].

Класифікація видів і форм заохочення і покарання багато в чому умовна, не відбиває різноманітності використання вказаних виховних засобів, але надає можливість розібратися в реальних життєвих ситуаціях заохочення і покарання. Також педагогу необхідно мати уявлення про найбільш типові конкретні методи заохочення і покарання, використання їх у вихованні дітей і підлітків. При цьому необхідно пам'ятати, що застосування конкретного методу заохочення чи покарання обумовлено не лише певним вчинком підлітка, але й аналізом конкретної ситуації з урахуванням обставин [5, с.169-171].

Розглянемо спочатку основні засоби заохочення у вихованні дітей. Мірою заохочення є надання додаткових прав дитині. При цьому зауважимо, що надання додаткових прав може приводити до протиставлення окремих дітей в колективі чи сім'ї. Тому подібне заохочення доцільно здійснювати з урахуванням суспільної думки колективу або членів сім'ї.

До числа засобів індивідуального і колективного заохочення зараховується також доручення почесних обов'язків: тобто таких, які підвищують статус підлітка в очах однолітків чи дорослих. Почесні доручення як метод заохочення доцільно широко використовувати в сімейному та шкільному вихованні.

Одна з найбільш розповсюджених мір заохочення – присудження призового місця в змаганні. Це супроводжується колективними й індивідуальними нагородами: грамотами, преміями, подарунками та ін. Розповсюдженими формами заохочення в змагально-творчій діяльності є вручення різного роду почесних грамот і кубків, кількість яких для запобігання знецінення результатів повинна бути досить помірною.

Своєрідною формою присудження почесних місць у змаганнях учнів є різні виставки кращих робіт дітей: малюнків, творів, різноманітних прикладних чи естетичних виробів. Такі заохочення сприяють розвитку творчих здібностей та інтересів підлітків.

Важливо, щоб вручення цих заохочень переможцям змагань відбувалося в урочистій обстановці при великому загалу людей (дорослих чи ровесників) [5, с. 171-176].

Особливо часто використовуються заохочення у вигляді подарунків у сім'ї. Викликає занепокоєння прагнення певної категорії батьків за будь-яких обставин зробити дітям дорогі подарунки, що стає джерелом труднощів у вихованні.

Для визначення ролі заохочень і покарань у виховній роботі з підлітками нами була створена авторська анкета «Ти і твої батьки» на основі досліджень Н. Вязової та А. Єлісеєвої.

Метою складеного нами анкетування «Ти і твої батьки» було виявлення найбільш поширених видів покарань і заохочень, що використовуються сучасними батьками, визначення ефективності застосування даних методів впливу з точки зору підлітків. До питань були передбачені варіанти закритих та відкритих відповідей для якомога об'єктивнішого відображення власної думки підлітків з кожного запропонованого питання. Отримані результати дослідження були нами систематизовані та проаналізовані.

Вибірку склали 96 підлітків: 56 учнів 5-х класів (молодші підлітки) і 40 учнів 9-х класів (старші підлітки) загальноосвітніх шкіл Чернігівщини, з них 48% хлопців та 52% дівчат.

Відповідаючи на запитання: «Які з твоїх успіхів батьки відзначають заохоченням в першу чергу?» підлітки вказали, що найбільш значимі в очах батьків є досягнення у навчанні, що в цілому по вибірці склала 84,5% (в 5-х класах – 90% і в 9-х класах – 79%).

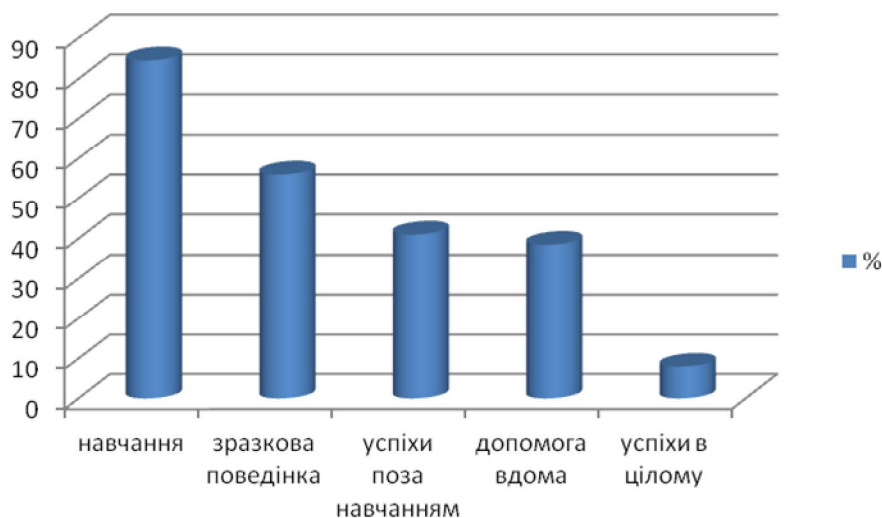
На другому місці в рейтингу виявилися заохочення за зразкову поведінку в школі і вдома (56%), причому диференціації між молодшими та старшими підлітками не спостерігається.

На третьому місці опинилися батьківські стимули за успіхи підлітків у спортивній діяльності, шкільних та районних предметних олімпіадах, мистецьких конкурсах, але лише в 41% випадків. Вищевказаний факт ми пов'язуємо з недостатнім залученням школярів до інтелектуальної, мистецької, спортивної позаурочної діяльності через зниження бажання займатися нею у підлітковому віці.

Четверте місце в рейтингу заохочень зайняло виконання домашніх обов'язків та допомога у вихованні молодших членів сім'ї – 38,5% батьків.

Тільки 8% батьків стимулюють підлітків за всі успіхи та старанність в цілому (Див. малюнок 1)

%

Малюнок 1. Рейтинг успіхів, за які підлітки отримують заохочення від батьків.

Встановлення емоційно теплих відносин або додаткову увагу (сумісне проведення вільного часу) частіш застосовують у сім'ях

молодших підлітків (51%). Щодо старших підлітків емоційне стимулювання використовується досить нечасто – у 21%,

хоча діти хотіли б отримувати увагу батьків вдвічі частіше (40% старших підлітків вказали на цей факт).

І, нарешті, останнє місце в рейтингу займає публічна похвала батьків – з лише 1% дітей вказали цей метод заохочення як значимий для себе.

При виявленні видів заохочень зі сторони батьків явним лідером є матеріальне заохочення (грошима чи покупкою бажаних речей), яке у середньому склало 80 % : молодших підлітків таким чином стимулюють 66% батьків, старших – 94 % батьків.

Дуже цікавою виявилась відповідь підлітків на питання «Чи є гроші основним стимулом для хорошого навчання, поведінки?». Більшість школярів дала негативну відповідь (від 62 % у молодших підлітків до 80 % у старших підлітків). Відповідаючи на питання «Якби батьки з поважної причини перестали заохочувати тебе грошима, чи став би ти гірше вчитися і поводитися?», 88% старших підлітків дали негативну відповідь і лише 20% молодших підлітків сказали «так». Вказане питання викликало труднощі з визначенням відповіді, особливо у молодших підлітків, 15% з яких не змогли дати на нього однозначну відповідь.

Найпривабливішим методом заохочення є також купівля значущих для підлітка речей, що (з нашої точки зору) є рівнозначним матеріальному заохоченню. Діти, яких не заохочують купівлею значущих речей, збирають отримані у якості винагороди чи подарунку кошти і купують бажані речі самостійно.

Враховуючи специфіку сучасного українського суспільства в плані зміщення ієрархії цінностей на користь матеріальних, ми дослідили, яким чином підлітки розпоряджаються батьківським грошовим заохоченням.

Першу позицію у вищезгаданому рейтингу серед усіх підлітків є накопичення на покупку великих речей (мобільний телефон, планшет, комп'ютер, модні речі). Другу позицію у рейтингу займає накопичення на розваги і задоволення (відвідування кафе, кіно, розважальних центрів). Але при цьому треба врахувати, що досліджувані нами школярі проживають у сільській місцевості, де слабо розвинута розважальна інфраструктура, а виїхати на

розваги у великі міста мають змогу не всі діти.

Третю і четверту позиції займають особисті захоплення (хоббі) і друзі, поділитися з якими грошима не проти 32 % молодших і лише 8% старших, тобто по мірі дорослішання орієнтація підлітка на групу падає і знижується показник спільних з друзями витрат (захоплення, кафе та ін.).

На захоплення (колекціонування, спортивний інвентар тощо) витрачають свої кошти 22 % старших та 11% молодших підлітків.

Ми цінуємо довіру підлітків до нашого анонімного дослідження, у якому 8% старших підлітків зізналося, що витрачає гроші на паління (цигарки і кальян) і 10% - на спиртні напої, хоча відмітимо, що ця цифра не є об'єктивною, а значно більшою. Тож відзначимо тенденцію серед старших підлітків сміливо заявляти про свої потреби, якими б вони не були.

Отже, підсумовуючи аналіз даних про ставлення підлітків до заохочення з боку батьків можна стверджувати :

- заохочення часто застосовується батьками по відношенню до всіх досліджуваних підлітків і є значущим стимулом виховного впливу на них;

- з точки зору підлітків відсутність матеріального заохочення не призведе до значних змін в їх поведінці та успішності в негативну сторону;

- сучасні батьки віддають перевагу матеріальним стимулам підлітків і недооцінюють емоційну спілкування з дитиною у якості заохочення.

Вищезгадану ситуацію ми пояснюємо як загальною орієнтацією суспільства на матеріальні цінності, так і високим ступенем зайнятості батьків, коли їм легше за забезпечити підлітка матеріально, ніж розібратися у його потребах та цікаво організувати дозвілля.

У нашому дослідженні ми розглянули іншу сторону стимулу підлітків – покарання з точки зору саме тих, до кого вони безпосередньо застосовуються.

На запитання «Чи є такі вчинки, за які можна карати дитину?» більшість 92% молодших підлітків та 83% старших підлітків дали позитивну відповідь, і відповідно 3% і 14% – негативну відповідь. Не знають відповіді на вказане питання 5% 5-класників та 3% 9-класників,

Питання педагогіки

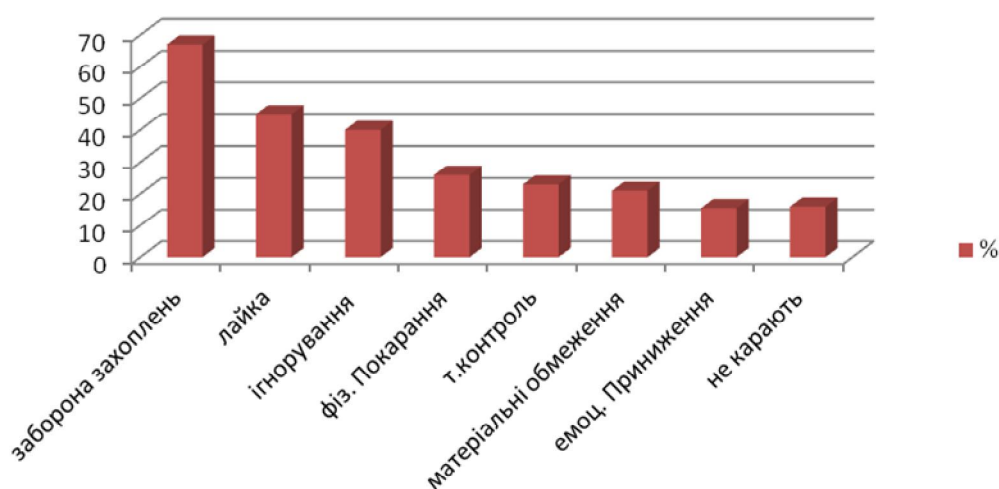
Ми уточнили, за які вчинки підлітки найчастіше отримують покарання. Всіх дітей найчастіше карають за погану поведінку вдома, в школі, в громадських місцях – 58% підлітків у загалом по обох вікових групах. Більше, звичайно, карають молодших підлітків. На другому місці серед проступків – погана успішність у навчанні школяра 25% - 33%. Зовсім не карають дітей (за словами самих респондентів) близько 16% всіх батьків: 12% батьків молодших підлітків і 20% батьків старших підлітків.

Особливу увагу хочеться привернути до різноманітних методів покарання, що

застосовуються батьками. Рейтинг покарань ми наводимо нижче:

- заборона на заняття хобі (гуляння, спілкування з друзями, гру на комп'ютері) – 67%;
- осуд і лайка – 45%;
- ігнорування підлітка (мовчанням, діями) – 40%;
- фізичні покарання – 26%;
- тотальний контроль за діяльністю – 23%;
- матеріальні обмеження – 21%;
- сильне емоційне приниження – 15,5% (Див. Малюнок 2).

%

Малюнок 2. Види батьківських покарань що застосовуються до підлітків

Негативне враження справляє той факт, що підлітка можливе застосування декількох видів покарань за один і той же проступок. Отже, покарання за сукупністю застосування і різноманіттям явно перевищують заохочення.

Проаналізуємо вікові особливості покарань, які застосовуються в залежності від віку підлітка. До молодших підлітків частіше використовують заборони, осуд, лайку, ігнорування і фізичне покарання, до старших підлітків – осуд, заборони, ігнорування, лайку, враховуючи більш рівноправний з дорослими статус. Звідси можемо зробити висновок, що батьки часто ставляться до молодших підлітків як до дітей молодшого шкільного віку.

Підлітки вказали найбільш неприємні для себе види покарань. Для молодших підлітків такими стали заборони, фізичне покарання, ігнорування, для старших – емоційне приниження, фізичне покарання, ігнорування, лайка, заборони. Можемо

зробити висновок, що старші підлітки у більшій мірі усвідомлюють себе незалежними й відповідальними особистостями, тому не приймають будь-яких видів приниження, але толерантно ставляться до заслужених заборон за вчинений проступок.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Використання заохочень і покарань як засобів педагогічної корекції повинно відповідати певній ситуації. Найкращим орієнтиром у вихованні вважається розсудливість, розуміння вікових та індивідуальних якостей підлітка. Покарання має потрійне значення: 1) виправляєш шкоду, заподіяну негативною поведінкою; 2) запобігає повторенню небажаних дій чи поступків; 3) знімає відчуття провини з підлітка. Більшість підлітків у покаранні вбачають елемент вищої справедливості, яку винуватий приймає та визнає.

Під заохоченням можемо розуміти не тільки матеріальні блага чи бажані моральні поступки для підлітка зі сторони батьків. Кращою нагородою для підлітка є усвідомлення факту позитивних емоцій близьких людей, які викликаються певним поступком, а подарунок від близьких є підкріпленням бажаної поведінки. Таким чином заохочення виявляється більш дієвим засобом, ніж покарання. Якщо покарання

лише зупиняє погані вчинки, то заохочення орієнтується на бажану модель поведінки та закріплює її.

Відзначаючи вагому роль заохочення і покарання в практиці стимулювання підлітка до певних дій, форм поведінки, досягнень, в перспективі ставимо перед собою завдання виявлення залежності між дитячо-батьківськими відносинами і системою стимулювання-санкціонування підлітків.

Література

1. Вязовова Н.В., Елисеєва А.С. Поощрение и наказание: негативные и позитивные стороны стимулирования ребенка / Н.В. Вязовова., А.С. Елисеєва // Актуальные инновационные исследования: наука и практика – 2008. – № 1 – Режим доступа: www.actualresearch.ru/nn/2008_1/Article/psychology/eliseeva.htm
2. Елисеєва А.С. Влияние кризиса возрастного развития на духовно-нравственные отношения детей в семье/ А.С. Елисеєва // Психология развития духовно-нравственных отношений личности в системе образования: Матер. всерос. науч.-практ. конф. 18 марта 2009 г. – Тамбов, 2009. – С. 95-98.
3. Елисеєва А.С. Поощрение и наказание: негативные и позитивные стороны стимулирования / А.С. Елисеєва // Психология и современное общество: взаимодействие как путь взаиморазвития: Мат-лы 2 Межд. науч.-практ. Конф. – СПб., 2007. – Ч. 1. – С. 79-81.
4. Кузнецова В.Б., Слободская Е.Р. Опросник для изучения чувствительности к наказанию и вознаграждению у детей / В.Б. Кузнецова, Е.Р. Слободская // Психологический журнал. – 2010. – №2 – т. 31 – с.104-113. – Режим доступа: http://www.physiol.ru/files/articles/1000/psyj10_spsr.pdf
5. Крутецкий В.А. Возрастные психологические особенности подростка / В.А. Крутецкий - М., 1970. - 315с.
6. Тюляндина Е. В. Поощрение и наказание /Е.В. Тюляндина. – Режим доступа: <http://www.pandia.ru/text/79/122/46176.php>

Lapa O. Y., Ph.D., the senior lecturer

THE ROLE OF REWARDS AND PUNISHMENTS IN EDUCATIONAL WORK WITH TEENAGERS

In modern society, including teachers and parents, there are different views on the use of rewards and punishments in educational work with teenagers. The actual training is a discipline, built on a high consciousness and responsibility of a teenager. Rewards and punishments are a set of tools for regulating relations that constitute the content of teaching situations. The main feature by which types and forms of rewards and punishments are classified is the way of stimulation and inhibition of teenager's activity and changes in their relationship. The classification of types and forms of rewards and punishments provides an opportunity to understand the real life situations of rewards and punishments. Using rewards and punishments as a means of pedagogical correction must meet certain situations. The best benchmark in education is considered to be the prudence and understanding of the age and individual characteristics of the teenager. A punishment has a triple meaning: 1) correction of the damage caused by negative behavior; 2) prevention of the repetition of the actions or concessions; 3) changing a teenager's feeling of a guilt. Most teens see an element of supreme justice in the punishment, which guilty recognizes and accepts. As the promotion one can understand the material benefits desired, moral concessions, positive emotions of the teenager's close people. A gift from relatives is a support for the desired behavior. If punishment only stops the bad things, the promotion focuses on the desired behaviors and supports it.

Keywords: promotion, punishment, teens, parenting, education work, methods of promotion, methods of punishment.